

40/11/77

تغییر مذهب در ایران: دین و حکومت امپراتوری صفویه

نویسنده:

ریولا جوردی ابی صعب

مترجم:

رفعت خواجه یار

هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد ابهر

۲۱۱/۱۵۶

سرشناسه	ابی صعب، ریولا جوردی. ۱۹۲۸ - Abisaab, Rula Jurdi
عنوان و نام پدیدآور	تغییر مذهب در ایران: دین و حکومت امپراتوری صفویه / نویسنده ریولا جوردی ابی صعب؛ مترجم رفعت خواجه یار.
مشخصات نشر	تهران: نشر تمدن علمی، ۱۳۹۵.
مشخصات ظاهری	ص: ۲۵۵.
شابک	۹۷۸-۶۰۰-۸۱۲۷-۰۸-۶
وضعیت درست نویسی	فیبا
یادداشت	عنوان اصلی: Converting Persia: Religion And Power In The Safavid Empire
موضوع	شیعه -- ایران -- تاریخ -- قرن ۱۰-۱۲ ق. Shi'ah -- Iran -- History -- 16-18th Century
موضوع	شیعه امامیه -- تاریخ -- صفویان، ۹۰۷-۱۱۴۸ ق. Imamite Shiites -- History
موضوع	ایران -- تاریخ -- صفویان، ۱۵۰۲-۱۷۳۶ ق. Iran -- History -- Safavids, 1502-1736
شناسه افزوده	ترجمه و رفعته، - مترجم
رده بندی کنگره	۳۹۵.۷۱۲۷۱۳۹۵ BP۲۳۹
رده بندی دیویی	۳۰۹۵۵.۲
شماره کتابشناسی ملی	۲۰۰۸۶۷۳

تغییر مذهب در ایران

دین و حکومت امپراتوری صفویه

نویسنده: ریولا جوردی ابی صعب

ترجمه: رفعت خواجه یار

ویراستار: حسن حاجی شعبانیان

چاپ اول: ۱۳۹۵

تیراژ: ۴۴۰ نسخه

لینتوگرافی: کوثر

چاپ: رامین

خیابان انقلاب، خیابان ۱۲ فروردین، خیابان شهدای ژاندارمری

بن بست گرانفر، پلاک ۴، تلفن ۶۶۴۱۲۳۵۸

حق چاپ برای ناشر محفوظ است.

شابک ۹۷۸-۶۰۰-۸۱۲۷-۰۸-۶

فهرست

۶.....	مقدمه مترجم
۸.....	قدردانی
۹.....	پیشگفتار نویسنده

فصل اول: خرقه صوفی و درفش شاهی

۱۷.....	صوفیان و فقهای مهاجر غرب
۲۱.....	"مشروعیت" حاکمیت و شریعت
۲۶.....	منازعات داخلی: اعیان ایران، سران فزلیاش و دولت عاملی
۲۹.....	ابداع گرایش به تشیع: کرکی در مقام فقیه
۳۷.....	نماز جمعه: جامه تشیع بر قامت حکومت
۳۹.....	از ذیل تا صدر
۴۲.....	تشیع اصولی: طرد صوفیان و راویان
۴۶.....	حربه تغییر مذهب: طعن و لعن عام
۴۷.....	تفسیر و تعبیر واژه شرع
۵۰.....	کلام آخر

فصل دوم: زعامت مجتهدین، پادشاهان عالم

۵۳.....	حسین بن عبدالصمد در دربار شاه طهماسب در قزوین
۵۵.....	دست آوردهای مباحثه
۵۹.....	مجتهدین برجسته، اشتباه مجتهدین
۶۲.....	چاره وسواس شاه: طهارت شرعی و نماز جمعه

۶۴.....	تغییر مذهب و رضایت خاطر هرات
۶۷.....	هنجار سازی تسنن؟
۷۳.....	روحانیت در تقابل با شاه
۷۹.....	جایگزینی شاه
۸۱.....	کلام آخر
۸۳.....	خلاصه و نتایج

فصل سوم: شاه عباس و سلطنت همایونی

۸۹.....	"پادشاهی کردن" فقها و احزابی حکومت
۹۳.....	انتفاع دانش آموختگان شیعه در زمان شاه عباس
۹۵.....	برآشفته از همراهی با شاهان
۹۹.....	فواید امپراتوری روحانیت تسبیح
۱۰۹.....	هدایت اختلاف عقیده روحانی
۱۱۳.....	میرداماد: روحانی فیلسوف
۱۱۵.....	پدید آمدن عالم در درون و بیرون از زمان
۱۲۱.....	اختیار و ایمان بشر و شریعت
۱۲۴.....	شاه عباس و بحث وجدل های اسلامی - مسیحی احمد
۱۲۸.....	لطف الله میسی در اصفهان
۱۳۰.....	بدگمانی شاه عباس
۱۳۷.....	خلاصه و نتایج

فصل چهارم: بدگمانی صفوی، اعتراض مردمی و عزلت گزینی حنفی های عقلی

۱۴۲.....	فشارهای اجتماعی از پائین
۱۴۸.....	یکی بود یکی نبود عاملی
۱۵۰.....	مراجع روحانیت
۱۵۴.....	خلیفه سلطان، زیور بدیع تاج و تخت
۱۵۶.....	تنگ دستی مهاجر عاملی و شکوهی که داشت
۱۵۹.....	مدعیان جدید در صفوف وزارت

۱۶۳	 اخباریون: منازعه با اصولیون تفسیری
۱۶۹	 هنگامی که اعراب لایق کاملاً به دام اخباریگری می افتند
۱۷۲	 اختلاف عقیده و امور سیاسی نماز جمعه
۱۷۵	 کسالت التیام دهنده: فقها در موضع دفاعی
۱۸۱	 نتیجه گیری

فصل پنجم: احیای مجدد سنن و تغییر اصولی

۱۸۶	 عدم ثبات و سفتگی اجتماعی
۱۹۰	 فرمانی همایونی درباره نماز جمعه
۱۹۳	 محمدباقر مجلسی، فقه، حدیث و عقلی درباره
۱۹۶	 ردای پیشوایی و آخرت پسایی به جای عزل از حکومت
۱۹۹	 زیر گوش شاه: محمد حر عسکری (م) فی بحال ۱۱۰۴ هـ ق برابر با ۱۶۹۲ م
۲۰۲	 ذکر مهدی (ع) در محافل عمومی
۲۰۲	 درباره تنباکو
۲۰۴	 نبرد بر سر حضانت سیاسی: فقها و صوفیان
۲۰۸	 خلاصه و نتیجه گیری

۲۱۱	 نتیجه
-----	-------------

۲۱۹	 ضمیمه
۲۱۹	 ضمیمه یک
۲۲۷	 ضمیمه دو
۲۲۹	 ضمیمه سه

۲۵۲	 فهرست اعلام
-----	-------------------

مقدمه مترجم

دوران صفویه به نظر اکثر پژوهشگران تاریخ ایران، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است؛ زیرا ایران پس از قرن‌ها آشفتگی سیاسی، دارای حکومت یکپارچه و متمرکزی گشت که با رسمی شدن مذهب شیعه، موجبات هویت سیاسی و مذهبی واحد و ویژه‌ای را برای ایرانیان فراهم ساخت.

شاهان صفوی پس از اعلام تشیع اثنی عشری به عنوان مذهب رسمی کشور، برای اجرایی نمودن فرامین حکومت بر اساس بنیان‌های فکری شیعی، به دعوت علمای شیعه از لبنان و سوریه پرداخت. این اقدام، جریان‌های فکری و سیاسی بلندمدتی را در ایران موجب گشت که ذهن کنجکاو و پرسشگر هر مورخی را با خود مشغول می‌دارد.

اندیشه‌های سیاسی علما در دوران صفوی، موضوع پایان‌نامه کارشناسی ارشد این‌جانب بود که سال‌ها پیش، تحقیق و مطالعه کرد. با اهداف انجام اصلاحات و رفع نواقص آن برای چاپ، درصدد استفاده از تحقیقات جدید خارجی بودم که به زبان انگلیسی تغییر مذهب در ایران اثر خانم لیورا جوردی آشنا شدم، ضمن استفاده از قسمت‌هایی از کتاب به تدریج متوجه اهمیت آن شده و به اندیشه ترجمه کل کتاب برای استفاده خواننده فارسی‌زبان افتادم. این‌رو ترجمه کامل کتاب را وجهه همت قرار دادم که حاصل آن، کتاب پیش‌روی خوانندگان محترم می‌باشد.

درباره نویسنده: خانم لیورا جوردی ابی صعب، هم‌اکنون استاد تاریخ اسلام در مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه مک‌گیل کانادا است و دروس مربوط به تاریخ شیعه، تدریس می‌نماید. کتاب تغییر مذهب در ایران، رساله دکتری ایشان بوده که در سال ۲۰۰۴ میلادی منتشر شده است.

خانم جوردی برای انجام این پژوهش، به ایران سفر کرده و با اساتید این فن دیدار و گفتگو کرده است، او ضمن استفاده از آثاری که به قلم علمای آن عصر نوشته شده، علاوه بر بررسی رابطه علما با حاکمیت، ابعاد فرهنگی و اقتصادی این روابط را نیز مدنظر داشته و نگاهی چندوجهی در تحقیقات خود داشته که بر ارزش و اعتبار اثر ایشان می‌افزاید. بدین ترتیب، بدون توضیح بیشتر، قضاوت در این زمینه را به عهده خوانندگان محترم می‌گذارد.

درباره ترجمه: در ترجمه کتاب سعی شده است ضمن حفظ اصالت متن، ترجمه فارسی رسا و روان باشد، در مواردی که مترجم توضیحی را لازم دانسته است، در پانویس و یا قید مترجم ذکر کرده است. در ترجمه پانویس‌ها، مواردی که منبع مورد استفاده نویسنده، به زبانی غیر از فارسی بوده است، عیناً به همان صورت آورده شده است، در این مورد حتی اگر کتاب به زبان فارسی ترجمه هم شده باشد،

مثل کتاب ایران عصر صفوی، تألیف راجر سیوری، چون نویسنده از کتاب به زبان انگلیسی استفاده کرده است، لذا پانویست هم به زبان اصلی آورده شده است. در موارد آثار به زبان عربی، مترجم عنوان عربی اثر را ذکر کرده و تنها در مواردی که منابع فارسی، مورد استفاده نویسنده بوده است، عنوان اثر به زبان فارسی در پانویست آمده است.

در پایان لازم می‌دانم از استاد محترم، دکتر احسان اشراقی تشکر کنم که در حین انجام کار، بخش‌هایی از ترجمه را مطالعه و مواردی را یادآور شدند. همچنین از همسرم که ضمن تشویق این جانب برای ادامه کار، ویرایش کتاب را با دقت و حوصله بسیار انجام دادند، تشکر می‌کنم. امید است این ترجمه مورد استفاده اساتید محترم و دانشجویان گرامی رشته تاریخ قرار گیرد. ارائه نظرات و پیشنهادات اساتید و صاحب‌نظران، موجب امتنان خواهد بود.

رفعت خواجه‌یار

پائیز ۱۳۹۴

R. khajehyar@yahoo.com

پیشگفتار نویسنده

در سه دهه گذشته، اسلام با تنوع و گوناگونی خود در فرق سنی و شیعه، به عنوان پدیده اجتماعی سیاسی بین‌المللی با ابعاد قابل توجه شرعی و عقاید نظری مطرح بوده است. مطالعات بسیاری متعددی در کاوش وجوه ناآرامی‌های اسلام و مظاهر فرهنگی متفاوت آن، با تجسس بی‌امان در تاریخ گذشته به‌منظور دست‌یابی به "منشأ" این رویداد پرفرازونشیب صورت گرفته است. با شروع انقلاب اسلامی این سال ۸۰-۱۹۷۹، جهان تشیع، عالم روحانیت و جامعه غیردینی، پیوسته در تغییر بوده است. مشخصه برجسته چنین تحول و دگرگونی، چرخش بی‌سابقه قدرت سیاسی به واسطه علمای شیعه و استیلای ایشان بر بزار و امکانات ضروری برای اندیشه‌ها و اعتقادات شرعی در زمانی بود که علما به تفسیر مجدد جامعه سرکشی و از تعریف مبانی حکومت نوین اسلامی و چشم‌انداز سیاسی آن اقدام کردند.

تاریخ صفوی برای پژوهشگران معاصر که درصدد تحقیق و بررسی پرسش‌هایی درباره امپراتوری، ملت، جامعه مذهبی و تغییر رهبری، روحانیت و روابط بین مسلمانان، ارامنه و یهودیان هستند، به نقطه کانونی بدل می‌شود. در روایتگری بی‌آخر از روایت مسلمان و اسلام انقلابی و ارتباط آن‌ها با جامعه ایران، چه ایرانیان و چه ملت‌های عرب و مسلمان، به‌طور یکسان دوره صفویه (۱۵۰۱-۱۷۳۶م) را در جایگاه مرکزی قرار می‌دهند.^۱ چنین روایت‌هایی تا حد زیادی ریشه در تفسیرهای با گرایش فرهنگی دارد که نقش واسطه‌گری عرب در تبدیل ایران به "دانش" تشیع را بزرگ جلوه می‌دهد یا شریعت‌گرایی محض اسلامی را به مثابه نفوذ فرهنگی تلقی می‌کند، و آن را تحمیل معیار و هنجار عرب به‌عنوان مبنای عبادت به واسطه مهاجرت روحانیون به جامعه ایران، به‌عنوان شاخص از شریعت

۱- بخش قابل ملاحظه‌ای از این اثر، با تلاش بر بازبینی عصر صفویه، به‌ویژه با تمرکز بر ارتباط حکومت پادشاهی، دولت امامیه، تشیع انقلابی و نهادهای مذهبی و هویت فرهنگی ایران، در ایران و لبنان پدید آمد. به: علی شریعتی، تشیع علوی تشیع صفوی (ایران ۱۹۷۳)، مریم میراحمدی، دین و مذهب در عصر صفوی (تهران، ۱۹۸۳)، رسول جعفریان، دنباله‌های فقها در تاریخ تشیع در ایران (قم، ۱۹۹۵)؛ مهدی منفرد فراهانی، مهاجرت علمای شیعه از جبل عامل به ایران در عصر صفوی (تهران، ۱۹۹۸) مراجعه نمایید.

۲- آقابزرگ تهرانی، مؤلف طبقات اعلام الشیعه، الکوکب المنتشرة فی القرن الثانی بعد المشره، نمونه مناسبی از پژوهشگر با گرایش ملی است. پدیدآورنده این اثر علینقی منزوی (تهران ۱۹۹۳) است. در مصاحبه‌های من با منزوی، وی در بیان عقیده خود اظهار داشت که فرهنگ ایرانی به‌طور طبیعی به سمت عقیده تصوف و پرسش‌های فلسفی صریح، بی‌سابقه در پیشینه فرهنگ عربی روحانیت جبل عامل، تمایل داشت. در این مورد همچنین به عبدالحسین صالحي شهیدی، مدرسه فلسفی

گرایی محض اسلامی فاقد معنویت و فلسفه پشتیبانی می‌کنند که در فرهنگ ایرانی و در اشکال پژوهش‌های ذهنی آنان، پیشینه‌ای ندارد. در این اثر، چنین تعابیری از تحول مذهبی در ایران، مورد نقد و بررسی قرار می‌گیرد. این پژوهش همچنین هنگامی جان دوباره می‌گیرد که سیاست معارض با تعصب سیاسی که در اقدامات مسلمان امروز برای احیای شریعت اسلامی نهاده شده است و قدرت بی‌سابقه‌ای که روحانیون در دهه‌های اخیر به دست گرفته‌اند، کنار یکدیگر قرار گیرند. مناقشات بین اصلاح‌طلبان، اعم از شیعه و سنی و ستیزه‌جویان، بر سر ماهیت قدرت سیاسی در اسلام، در قرون شانزدهم و هفدهم ایران، برخی از عناصر شکل‌دهنده این مباحث را مشخص کرد.

مطالعاتی هرچند اندک برای مشخص کردن فرایندهای پویای ارتباط بین پژوهشگران ایران و عرب و حرکت ایشان در سهم محیط‌های اجتماعی برای رشد و گسترش نظریه سیاسی اسلامی و مفاهیم فقهی قبل از دور رسماً اروپا و استعمارگرایی، صورت گرفته است. علاوه بر این، اکثر محققان شریعت اسلامی، به رسمیت، به‌ویژه عقاید شرعی ادامه می‌دهند، آن را به‌مثابه قلمرو در حال رشد خارج از روابط اجتماعی و منطقی از جایگاه قدرت مورد بررسی قرار می‌دهند.^۱ به اندیشه مذهبی، به عنوان بازتولید اندیشه از دور نهاد رنجانیت، یعنی فضای اجتماع مجزاشده خبرگان شریعت نگریسته می‌شود، خبرگانی که به‌واسطه تاریخ، کارکردی پیرامونی پیدا می‌کنند. این پژوهش، در مقابل، به بررسی تحولات درونی اجتماعی و سیاسی می‌پردازد که با مباحث فقهی علمای جبل عامل شام را شکل می‌دهد و بهره‌گیری علمای این منطقه از دولت نوپای سیه‌تانه در ذهن پادشاهان صفوی در اوایل قرن شانزدهم

قزوین در عصر صفوی، حوزه، ۵۸ (۱۳۷۲) صفحات ۱۶۹ الی ۱۹۲. ترجمه حامید از طرف دیگر در لبنان، آثار متعددی در تشریح تغییر خودبه‌خودی ایران، دگرگونی در نتیجه تلاش‌های فردی و راجعه خاص فکری روحانیت عاملی، در این تغییر وجود دارد. در این باره به آثار زیر مراجعه نمایید.

'Ali Muroeh, *Al-Tashayy' al-Hajvi Jabal 'Amil wa Iran* (London, 1987); Ja'far al-Muhajir, *Al-Hijra al-'Amiliyya ila Iran fi'l-'Asr al-Sani* (Beirut, 1989); Muhammad Mahdi Taskhiri, 'Al-Hurr al-'Amili in the Heart of the Iranian Nation', in *Silsilat Mu'tamarat Hay'at 'Ulama' Jabal 'Amil, Al-Hurr al-'Amili* (Beirut, 1419), pp. 45-66.

در عوض، پژوهش‌های اخیر درباره عصر صفوی که رسول جعفریان، صفویه در عرصه دین، فضا و سیاست، در سه جلد (قم، ۱۳۷۹) برابر با ۲۰۰۰م) و منصور صفت‌گل، ساختار نهاد و اندیشه دین در ایران عصر صفوی (تهران، ۱۳۸۱) برابر با ۲۰۰۲م)، با تدابیر بسیار دقیق‌تر به پرسش‌های مذکور می‌پردازد.

1 - See Abu El Fadl Ezzati, *An Introduction to Shi'i Islamic Law and Jurisprudence* (Lahore, 1976); Norman Calder, 'The Structure of Authority in Imami Shi'i Jurisprudence', Ph.D. Diss., London University, 1983; Etan Kohlberg, *Belief and Law in Imami Shi'ism* (Great Britain and USA, 1991); Noel J. Coulson, *A History of Islamic Law* (Edinburgh, 1997).

در مقایسه با این مطالعات، پایان‌نامه دین استوارت با عنوان فقه شیعه و تعارض آن با اجماع سنی افراطی‌گری (دانشگاه یوتا، ۱۹۹۸)، برخی سیاست‌های فرقه‌ای شرعی جاری بین علمای شیعه و سنی را روشن می‌کند که گسترش احکام شرعی و روش‌های فقهی پس از قرن دهم را شکل می‌دهد. با این حال، هنوز فرایندهای اجتماعی با اجزاء اقتصادی و سیاسی خود، چندان هم روشن و شفاف نیست، فرآیندهایی که تکامل و تحول مفهوم ویژه فقهی یا عرف یا بحث‌های شرعی به وجود آمده و شکاف‌های دینی در مقاطع بحرانی تاریخی را شکل می‌دهد.

شکل گرفته است، را فراهم می‌آورد. در پژوهش پیش رو، تغییرات به وجود آمده از سوی روحانیون شام در نظریه دولت اسلامی، بازتفسیرهای متعدد شرعی ایشان و "یُذَعَت" مشروعیت مذهبی حکومت و جامعه، مشخص شده است. آثار اعتقاد نظری و شرعی درباره افراتی‌گری، مناقشه سنی - شیعه، آداب تصوف، برگزاری نماز جمعه، اعتکاف مذهبی، گوشتی که ارامنه و یهودیان ذبح کرده‌اند، هم‌سویی آثار فلسفی درباره چیستی جهان و رابطه خدا با آن، مواردی بشمار می‌روند که همه به پرسش‌های جامع‌تری از تاریخ اجتماعی و سیاسی منتقل شوند. الهام‌بخش چارچوب نظری این پژوهش تا حدود زیادی، پایه و اساس معرفتی کتاب النزعات المادیة فی الفلسفة العربیة الاسلامیة (گرایش‌های مادی در فلسفه کشورهای عربی و اسلامی) اثر حسین مروه^۱ است که تمرکز آدمی از مقوله فرهنگ را به فرآیند اجتماعی، رسی انتقال دانش از یک تمدن یا فرهنگ به فرهنگ و تمدن دیگر تغییر می‌دهد؛ در این مورد، در ساختار درونی و نیروهای تاریخی در جامعه میزبان یعنی ایران، انتقال از فرهنگ و تمدن عرب به فرهنگ و تمدن این سرزمین، صورت می‌گیرد. حسین مروه تلاش‌های انجام گرفته برای فهم و درک پیدایش مفاهیم فلسفی، علمی و شرعی نوین را در الفاظ و اصطلاحات مربوطه، آن گونه که به علت تفاوت‌های فردی بین پژوهشگران یا به دلیل تغییرات عرفی انتقال یافته از موارد فوق، بکار برده می‌شود را تأیید نمی‌کند. در عوض، آنچه خود را بر پیشرفت‌های اجتماعی - اصولی توسعه‌ای، به‌ویژه نظام‌های گروهی و تضادها معطوف کرده که در طول دوره‌های مختلف تاریخی فرآوری اندیشه‌ها را سبب شده‌اند. واژه "گروه" در معنی دوره مسجل مدن برای متمایز کردن جمعی از انسان‌ها بکار گرفته می‌شود که به‌طور یکسان در فعالیت‌های حرفه‌ای، اقتصادی، حرکت دارند، افرادی که به ازای بهره‌مندی از ابزار تولید، از جایگاه و موقعیت قابل مقایسه برخوردارند. اما با این وجود آن‌ها دارنده نوعی گوناگونی تجارب اجتماعی و گروهی، مذهبی، قومی یا مشخصه‌های ملی و محلی هستند که قادر به تضعیف گروه و انحلال آن می‌باشند. برای نگارش این پژوهش، از طریق مطالعه و بحث ابوالحاج نیز درباره ماهیت انتقال پژوهش از مکانی به مکان دیگر بهره گرفته شده است؛ "آنچه در پی می‌کند کمتر و آنچه نیازهای میزبان را برآورده می‌کند بیشتر، در نتیجه این مطلب برای برخی ... در میان، به ابزاری خلاق، اما برجسته برای درک جامعه خود و رشد و ترقی خویش، یعنی در تعریف خود، بدل می‌گردد."^۲ علاوه

۱- عالم و مبارز لبنانی که نویسنده، پژوهش خود را به وی تقدیم داشته است، در سال ۱۹۰۸ یا ۱۹۱۰ در بنت جبیل واقع در جنوب لبنان به دنیا آمد و در همان‌جا به تحصیل پرداخت. در سال ۱۹۲۴ برای ادامه تحصیل علوم دینی و زبان و ادبیات عرب در دانشگاه نجف، به عراق سفر کرد و در سال ۱۹۲۸ تحصیلات خود را به پایان برد. تا پایان حیات، در امر آزادی نشر و نشریات کوشید. وی در ۱۷ شباط (پنجمین ماه از ماه‌های سریانی) در سال ۱۹۸۷ به شهادت رسید. از او مقالات و کتب زیادی به چاپ رسیده است. مترجم

2 - See Husayn Muroeh, *Al-Naza'at al-Madiyya fi al-Falsafa al-'Arabiyya al-Islamiyya*, vol. 2 (Beirut, 1988); Rifa'at Abou El-Haj, 'The Social Uses of the Past: Recent Arab Historiography of Ottoman Rule', *JMES*, 14 (1982), pp. 185-201; Eric Hobsbawm and Terrence Ranger, *The Invention of Tradition* (Cambridge and New York, 1983).

بر این، در پژوهش حاضر، از نگرش اریک هابسبام به "سنت" در آثار او و روشنگری ترنس رنجر استفاده شده است. برای درک مفاهیم پویا و چندلایه از "سنت"، که بیشتر در تغییر و دگرگونی است تا سکون، از خود تفسیری‌های از مفاهیم فقهی "سنت - محور" و احکام پیشرفته متکلمان صفوی، اجتناب شد. به طور معمول، متکلمان حتی در هنگام طرح عقاید شرعی و مفاهیم فقهی نوین، به احکام گذشته و مباحث قاعده‌مند منطبق با "سنت" یا متون بنیادین علمای شیعه، استناد می‌کنند. بالاین‌حال، عقاید و مفاهیم ایشان، مفروض به معانی نوین مشتق از تجربه‌های تاریخی بدیع و مواضع اعتقادی منتج می‌شود.

صفر صفوی (۱۵۰۱-۱۷۳۶م) برای مورخین دوره اسلامی از اهمیت زیادی برخوردار است زیرا که در دوره مذکور، تأسیس امپراتوری و نهادهای تشیع در ایران روی می‌دهد. در این پژوهش، شرایط تاریخی بررسی می‌شود که ایران صفوی در قرن شانزدهم و هفدهم را مأمون علمای عرب می‌کند؛ علمایی که به حرکت اندیشه و اعتقادات تشیع قومی و افراطی و تعریف تشیع "اصولی" مبتنی بر ویژگی‌های بنیادین شریعت، جماعت، و اجماع روحانیت، امیدوار بود. این بررسی، حول نه تن از متکلمان صفوی صورت گرفته است. به شیوه عامی بودن دارند و به مشاغل و حرف بااهمیتی اشتغال داشته‌اند و یا آثار مؤثر و مرتبطی با جامعه ایران، مورد توجه و جهان تشیع به‌طور عام از خود بجای گذاشته‌اند. علمای موردنظر عبارت‌اند از: علی بن عبدالحسین (متوفی به سال ۹۴۰هـ ق برابر با ۱۵۳۳م)، حسین بن عبدالصمد (متوفی به سال ۹۸۴هـ ق برابر با ۱۷۶۱م)، حسین مجتهد (متوفی به سال ۱۰۰۱هـ ق برابر با ۱۵۹۲م)، بهاء‌الدین عاملی (متوفی به سال ۱۰۱۰هـ ق برابر با ۱۶۲۱م)، میرداماد (متوفی به سال ۱۰۴۱هـ ق برابر با ۱۶۳۱-۲م)، احمد بن زین‌العابدین (متوفی به سال ۱۰۵۴هـ ق برابر با ۱۶۴۴م)، لطف‌الله میسی (متوفی به سال ۱۰۳۲هـ ق برابر با ۱۶۲۲-۳م)، علی بن محمد بن حسن بن زین‌الدین عاملی (متوفی به سال ۱۱۰۳-۴هـ ق برابر با ۱۶۹۱م) و محمد عاملی (متوفی به سال ۱۱۱۱هـ ق برابر با ۱۶۹۹م). به‌جز علی بن محمد بن حسن بن زین‌الدین، همه علمای فوق، از روابط نزدیک با دربار صفوی مستفیض بودند، بالاترین مناصب مذهبی در ایران را در اشغال خود داشتند و اسباب و لوازم عمده برای عادی جلوه دادن حکومت صفوی را ایجاد کرده بودند. حکومتی که مشروعیت آن ذاتاً پذیرفته شده بود و یا گاهی هم برای به مخاطره انداختن آن، اقدامی صورت می‌گرفت. بر اساس این شرعی و اعتقاد نظری، چکیده زندگینامه، تاریخ منقول، وقایع‌نگاری‌های صفوی، سفرنامه‌ها و آثار مکتوب عرب عثمانی، پژوهشگر این اثر، ترتیب اجتماعی که این علما در آن می‌زیسته‌اند، رقابت‌هایی که از سر گذرانده‌اند و اتحاد و همدلی تصنیی آن‌ها با افراد و اشخاص برجسته ایرانی و سران سپاه، مشهور به قزلباش، را بارز و برجسته کرده است.^۱ تلاش‌های روحانیت عاملی برای بنیان‌گذاری نظام متمایز اعتقادات شیعی و آداب

1 - See Eric Hobsbawm, 'The Social Function of the Past: Some Questions', Past and Present, no. 55 (1972) pp. 3-17.

شرعی، پیشینه توجیه در فرهنگ عربی عاملی‌ها نداشت، اما چنین روشی بیشتر در حوزه اجتماعی ایران جاری بود که عقاید و اندیشه‌های آن‌ها را پرورش می‌داد و تغییراتی در آن اعمال می‌کرد. پژوهشگری و مشاغل علما به‌طور مستقیم گواه و شاهد مشروعیت صفوی، سلطنت شاهنشاهی، ساختار حکومت، سیاست مذهبی، اختلاف عقیده عمومی و مبارزات اجتماعی در میان نخبگان اداری - نظامی محسوب می‌شد.

آنچه فراتر از روابط علمی و اجتماعی بنیان‌گذاران مدارس جبل عامل و شاگردان ایشان را به یکدیگر مرتبط می‌ساخت، پیوندهای مشخص خویشاوندی نسبی و سببی بود که همبستگی و نخبه‌گرایی این جامعه را تقویت می‌کرد. دست یافتن به معرفت شرعی، تمایل به متمرکز شدن در گروه‌های درهم تنیده فامیلی و به شهرت رسیدن سریع اخلاف آتی را موجب گردید. در اوایل قرن شانزدهم، جبل عامل مرکز در اوا یادگیری تشیع، و نهادی معتبر، پرورش‌دهنده ترغیب‌کننده صدها عالم مذهبی بود که یا در شام، مکه، عراق، ایران و هند زندگی می‌کردند یا در آن‌ها سکونت داشتند.

مهاجران علمای ملی به ایران، جلوه‌ای از تغییرات چشمگیر در ثبات سیاسی جبل عامل، به کارگیری و جذب نظامی و نظام آموزشی عثمانی، ایجاد امیدواری در علمای دلسرد و ناامید از اجرای احکام شریعت جاری و جری شیع یا همان حدود در سرزمین خود، و بیداری آرزو و اشتیاق ایشان در طرح مجدد نقش و وظیفه آن‌ها در جامعه شیعی، گردید.

برخلاف علمای شیعه قطیف و عراق در آن زمان، عاملی‌ها با ارائه پیشنهاد اعمال تغییرات قابل‌ملاحظه در نظریه سیاسی و مظهر آن به ارباب و پسران مناسب برای محدود و خنثی کردن تبلیغات و گسترش طرز تفکر مذهبی عثمانی و ازبک، برای تبدیل تشیع از حالت شریعت در یک جامعه، به مذهب رسمی کشور، آماده می‌شود. آن‌ها به درجات مختلف، از قرائت و نزدیکی با سلطنت غیرمذهبی، حمایت کردند. این موضوع به روشن‌ترین وجه در رویکردهای مختلف و متمایز ایشان درباره نماز جمعه نشان داده شده است. درحالی‌که نماز جمعه و خطبه‌های پس از نماز جمعه به‌طور منظم از صدر اسلام در بین مسلمانان اهل سنت برگزار می‌شد، شیعیان در بسیاری از ادوار تاریخی، به‌دلیل عدم تمایل به التزام در برگزاری نماز جمعه در عصر غیبت امام را نشان داده‌اند. پادشاهان اولیه صفوی، این‌که اساساً تا چه حد

در حقیقت مورخین قادر به بازسازی گذشته نیستند و در نتیجه همچنان به تلاش برای رفع مشکلی که حریق تحلیل ادراک از گذشته و تبدیل صورت آن در جامعه، ادامه می‌دهند.

۱- برخلاف دیدگاهی فراگیر، عامل رکود و زوال مدارس جبل عامل در قرن هفدهم، ریشه در مهاجرت گسترده علما به مکه، عراق، ایران و هند نداشت. شایستگی و خبرگی شرعی (و علمای مازاد) بدون تناسب با جامعه عاملی رشد یافت. این دیدگاه که مدارس مذهبی عاملی در اوایل قرن شانزدهم به دلیل ترک جبل عامل از سوی فقها، پس از مهاجرت اجباری ایشان به ایران صفوی را عامل افول می‌داند، در اثر مطالعات متعدد تشیع لبنانی - سوری در قلمرو تحت سیطره عثمانی‌ها شکل گرفته است، به اثر زیر مراجعه نمایید.

Muhsin al-Amin, *Khitat Jabal 'Amii* (Beirut, 1983); Ja'far al-Muhajir, *Al-Hijra al-'Amiliyya ila Iran al-Safawiyya* (Beirut, 1989); Dalal 'Abbas, *Baha' al-Din al-'Amili: Adiban, Faqihan wa 'Aliman* (Beirut, 1995).

برگزاری نماز جمعه به مشروعیت و سلطنت پادشاه گره خورده است، پی برده بودند و برای برگزار کردن آن، برای اولین بار در تاریخ تشیع، تلاش کردند. برگزاری نماز جمعه هم‌زمان با تشکیل حکومت در شرایط معمول سیاسی، مستلزم وجود فقهی با هدف بازسازی جامعه شیعه بود. فقهای برجسته عاملی، چه به‌عنوان عقل‌گرایان، یعنی همان اصولی‌ها که طرفدار به‌کارگیری استنتاج منطقی در استخراج احکام شرعی بودند، و یا به‌عنوان سنت‌گرایان، یعنی همان اخباری‌ها که در به دست آوردن احکام عملی، صرفاً بر اخبار و احادیث تکیه می‌کردند، به‌طور مؤثر در تشکیلات حکومتی ورود پیدا کردند و بی‌آنکه از اهداف و آرمان‌های خود در استرداد اقتدار امامیه دست‌بردارند، به تحکیم پایه و اساس سلطنت صفوی پرداختند. در اواسط قرن هفدهم، فقهای متعارف عاملی با مخالفت و اعتراض شدید افکار التقاطی جدید، یعنی منش تصوف و روش فیلسوفانه‌ای علما مواجه شدند، علمایی که در منازعات خشمگینانه بر سر وضعیت شرعی نماز جمعه مشارکت داشتند.

از اوایل دوره صفویه تا اواسط قرن شانزدهم، و به همین ترتیب در اواخر قرن هفدهم، واژه‌های "تشیع" و "تسنن" در بخش‌های خیرات قابل توجهی شد. در پژوهش حاضر، تلاش شده است برخی از این تغییرات مشخص شود. به‌همان تنوع در رقابت با یکدیگر در اوایل دوره صفویه، تشریح گردد. بالاین‌حال، برای رفع ابهامات، به پژوهش‌ها، مطالعات بیشتری نیاز است. ویلم فلور به‌درستی می‌نویسد که، "جدای از این واقعیت که اطلاعات سنتی از کل جامعه و از پراکندگی قومی و مذهبی در دست نیست، کسی هم به‌درستی از معنای لغت مسلمان در آن دوران اطلاع دقیقی ندارد."^۱ اظهار می‌شد بخش وسیعی از سکنه مقیم از جمله قزلباش ترکمن در تقابل تشیع مذهبی مدنی، دارای اعتقادات سحر و جادوگری و آئین آدم‌خواری هستند. از سوی اهل سنت، علما و بزرگان دین در زمره گروه‌های مهم اجتماعی در جامعه اوایل صفوی و دست یافتن به کاربردی در بین جل سیاسی، ادامه داشت. عرف و عقاید متعددی از جمله گرایش و علاقه به اهل‌بیت، بین اهل سنت و تشیع تطابق داشت. بالاین‌حال، بیشتر به دلیل رقابت سیاسی صفوی - عثمانی، خدمتگزاران مذهبی صفوی، ناسزاگویی و لعن نمادهای اهل سنت را در نزد عوام ترویج و تشویق می‌کردند و مرزهای عبادی و سیاسی، رنگ‌تری بین تشیع شریعت محور و شریعت اهل سنت به وجود می‌آوردند.

صرف‌نظر از اندیشه‌های باقی‌مانده در افکار علمای مذهبی، فقهای عاملی از طریق ارتباط با شاگردان و پیروان خویش، که احکام شرعی آنان را به فارسی ترجمه می‌کردند و به مدد مقامات دولتی که این موارد را به فرامین حکومتی تبدیل، عقاید خود را به‌طور مؤثری بسط و گسترش می‌دادند. آثار نظری تعلیمی علما، اعم از شرعی و فلسفی، در دگرگونی‌ها و تحولات منابع مشروعیت پادشاهان، امر تدبیر نظارت بر قزلباش، متمرکز کردن فعالیت‌ها، ثبات اقتصادی، کاهش نفوس و الزام به کوچ به سرحدات با سکنه زیاد ارامنه، با هدف خنثی کردن حملات عثمانی، بازتاب پیدا می‌کند. نوشته‌های

روحانیون همچنین در تضادهای طبقاتی داخلی که در قالب عبارات اعتقادی تبیین شده است، انعکاس دارد. ترجمه و تلخیص متون مهم اعتقاد نظری و شرعیات شیعی، از زبان عربی به فارسی، در زمان شاه طهماسب، اما بیشتر در دوران شاه‌عباس، مباحث مذهبی - سیاسی مطرح در محافل در بسته علما را به میان جامعه گسترده علمای رده پایین‌تر، چهره‌های سیاسی، بازرگانان و صنعت‌گران، انتقال داد.

فقهایی که جذب صفوی شده بودند، علاوه بر این که نخبگان ایرانی دانش‌آموخته را زیرپوشش درآورد، در میان اقشار پایین‌تر جامعه صفوی، پیروانی داشت. مانند سایر مقامات دولتی که منصوب می‌شوند، عاملی‌ها خود را به چشم نه‌فقط مشوق معرفت نظری بلکه مرجع قاعده‌مند صحه گذاری آئین عبادی، به‌طور تام و تمام متولیان امور مذهب اصولی تعریف‌شده، نگاه می‌کردند. آن‌ها پل‌ها و ارتباط‌های جدیدی ایجاد کردند و توجهات مقتضی در چگونگی استفاده از تفسیر گذشته تاریخ تشیع دوازده‌مأمور ارتباط با زمان حال، ارائه دادند. هم‌زمان با نشر و گسترش عقیده تشیع، فرآیند ایرانی سازی آن، یعنی تثبیت طرز تفکر تشیع ویژه ایرانیان، در سطوح و طبقه حکومتی در جریان بود. شاید شاخص‌ترین ویژگی ایرانی، از تقریباً تحت‌الشعاع قرار دادن کامل عاملی‌گرایی به‌مثابه پدیده علمی - قومی در دربار صفوی، در اواسط قرن هفدهم و ظهور و پیدایش هیئت ترکیبی علمای ایرانی بود که مباحث شرعی را در محافل بسته دهی، مطرح نمود.

زمانی که متکلمان عاملی به عالی‌ترین سطوح نهادهای مذهبی صفوی دست پیدا کردند، می‌بایست هم برای عوام و "پیر" اهل تصوف هم درباره اعتقادات مذهبی مردم و آئین‌ها و شعائری که در حوزه‌های صنفی رونق داشت، نگرش و رویکردهای خود را عرضه می‌کردند.^۱ در مناظره با شخص مخالف و مباحثه با فرد همکار، که هر دو نفر با هم در قلمرو فقهی و شرعی به عنوان اشخاصی ناهماهنگ معنوی، شناخته می‌شوند، فقهایی مورد حمایت حکومت می‌توانند امتیاز پیروزی‌های مهم در مقابل افراطی‌گری و تصوف عوام را کسب کنند. در پایان حکومت صفویه، بسیاری از نمونه‌های اولیه ریاضت، توانایی‌ها و فضیلت‌های معنوی شبه معجزه یا همان کرامت متعلق به سوفیان، به لطف ادعای اولیای شریعت و مفسرین بلامنازع حکومتی آن بدل شد. در این خصوص از ملا عبدالحسین زرین‌کوب، به ویژه کتاب در دنباله‌های جستجوی تصوف در ایران بهره گرفته شده است،^۲ اشاره پذیرش مباحثه شرعی و تفاوت مشخص درون محافل روحانیت و تصوف در زمینه‌های تاریخی در سال تغییر، بررسی بیشتری صورت پذیرفت. در همین حال، رهبران بانفوذ مذهبی به مدد حمایت و بیانی پادشاهان، منابع جدید قدرت، یکپارچه کردن هدایای شرعی یعنی همان وقف و حق استفاده از کمک‌های مالی و

۱- ارتباط میان رسته‌های اصناف تجارت اسلامی در قرون میانه و سنت فتوت در ایران، نیازمند تحقیقات بیشتری است. فلور بر اساس یک مورد بررسی بر روی فخر عجم، انجمن فتوت در قرن نوزدهم، که احتمال بی‌ریزی دولت صفویان را می‌دهد، مطرح می‌کند که هیچ مدرکی دال بر نفوذ متقابل بین این دو وجود ندارد در این مورد به اثر زیر مراجعه نمایید.
Floor, 'Guilds and futuvvat in Iran', Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft 134 (1984) pp. 106-114.

معافیت از پرداخت مالیات را تصاحب کرده بودند. باین حال، آن‌ها هرگز از سر خودمختاری به اقدامی دست نزدند و به همین روال در سیاست‌های صفویان دخالت غیرمسئولانه نداشتند. در عوض، آن‌ها هم زمان با انجام ظریف تغییرات در حوزه فقه و بازسازی حیاتی اتحاد اجتماعی با هدف دستیابی به بخشی از استقلال و قدرت سیاسی، اقدامات و فعالیت‌های پادشاهان را هم هماهنگ و همسو می‌کردند.